

Rapport från ett dokumentationsprojekt

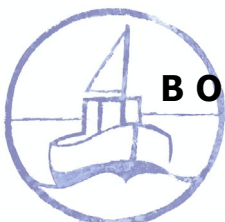

Dokumentationer 2004 i

FOSS KYRKA

Byggnadshistoriska iakttagelser

Fastigheten Foss 18:1
Foss socken, Munkedals kommun

BOHUSLÄNS MUSEUM

Rapport 2005:88 Tomas Brandt

Bohusläns museum rapport 2005:88

**Dokumentationer 2004 i
Foss kyrka
Byggnadshistoriska iakttagelser**

Författare: Tomas Brandt

ISSN 1650-3368

Bohusläns museum
Box 403
451 19 UDDEVALLA
Tel: 0522-65 65 00

INNEHÅLL:

1. INLEDNING

BASFAKTA OM OBJEKTET

Objekt

Beskrivning

Byggnadshistoria

BASFAKTA OM DOKUMENTATIONSPROJEKTET

Bakgrund till dokumentationen.

Tid

Beställare

Tillstånd

TIDIGARE DOKUMENTATIONER

Tidigare dokumentationer i Foss kyrka.

Tidigare dokumentationer i bohuslänska medeltida kyrkor

2. DOKUMENTATION AV SYNLIGA MURRESTER MM

FRÅGESTÄLLNINGAR

IAKTTAGELSER

Inledning

Löst liggande sten, samt sten i plintar.

Fasta murpartier

Gravkamrar

Sockelskift

Öppningar

Golv och golvnivåer

Altare

Dendrokronologisk provtagning

SAMMANFATTNING AV IAKTTAGELSER

1. INLEDNING

Basfakta om objektet

Objekt

Foss kyrka, fastigheten Foss 18:1, Foss församling, Foss socken, Foss-Krokstad kyrkliga samfällighet, Munkedals kommun.

Beskrivning

Foss kyrka är byggd i sten, och har ett rektangulärt långhus med tresidig koravslutning i öster och smalare fyrkantigt trätorn tillbyggt i väster. Vid östra korväggen är en sakristia tillbyggd.

Fasaderna är spritputsade i vitt, och taket täckt med tegel. Huvudingången är genom tornet i väster, men det finns också en ingång till koret på sydsidan. Fönstren är höga och rundbågiga.

Kyrkan har en interiör med läktare från 1855, golv från 2004, men i övrigt en inredning huvudsakligen arrangerad vid renoveringen 1928-1929 med såväl (då) nytillkomna delar som äldre inventarier.

Kyrkan från söder (överst) och från norr (nederst).

Byggnadshistoria

Äldsta belägget för kyrka i Foss är från 1157, då Eystein Haraldsson, en av fyra norska kungabröder, enligt Snorri Sturluson det året blev mördad i trakten och därefter begravd här i Foss kyrka: "...Därefter högg de honom och han anses ha dött med heder. Hans lik fördes till Foss och lades under natten i slänten söder om kyrkan. Kung Eystein begravdes i Foss kyrka och han ligger mitt under kyrkgolvet och över honom har man brett ut en vävnad." (Sturluson 1994 sid 279). Sturluson återgår för detta på äldre texter, bl a *Hryggjarstykki* av Eiríkur Oddson. Den behandlar händelser vid 1100-talets mitt fram till 1157, och skrevs sannolikt i tidsrummet 1150-1170. Eiríkur var islänning, likt Snorri, och var själv i Norge vid mitten av 1150-talet och har då troligen samlat in material, bl a muntliga vittnesmål från personer som själv varit med vid olika händelser (Opheim 1996).

Nästa skriftliga belägg finns från 1391, då den visiterades av Oslobiskopen Eystein Aslaksson (Røde bok 1879). Kyrkan var enligt denna källa vigd åt Johannes Döparen.

Det har antagits att kyrkan skulle vara uppförd på 1300-talet, och att den skulle haft en annan föregångare, kanske byggd av trä (Rydstrand 1971). En så pass sen datering förutsätter dock att det fanns en annan kyrka på platsen åtminstone från 1100-talets första hälft och fram till 1300-talet. Rydstrand företer inga konkreta belägg för sin 1300-talsdatering, men utgår ifrån jämförelser med andra kyrkor.

Med tanke på Foss kyrkas betydelse, den var bl a en av de bohuslänska sockenkyrkor som under medeltid (även den tidigare delen av medeltiden) hade störst jordegendomar (Emanuelsson 2005), skulle det vara mycket osannolikt att det här under 1100- och 1200-tal bara skulle ha stått en träkyrka. Det sannolika är att det någon gång under 1100-talet har byggts en stenkyrka på platsen. Skulle det ändå ligga någonting i Rydstrands 1300-talsdatering, så skulle det innebära att en nybyggnation i sten skett på 1300-talet, något som man borde kunna se några spår av i form av t ex höggotiska byggnadsdetaljer eller andra karaktäristika för tiden.

Så är dock inte fallet, och de spår vi ser idag pekar på ett uppförande senast före 1200-talets mitt, troligast redan under 1100-tal. Bland de medeltida kyrkorna i Bohuslän tillhör dessutom Foss de större, med ungefär samma mått som exempelvis Svarteborgs kyrka, vilken under 1100-talet är omnämnd som fylkeskyrka (Äldre Borgartings kristenrätt sid 358 + 367). Med tanke på sitt centrala läge inom Tunge härad är det också en möjlighet att kyrkan varit en av de s k häradskyrkor som också nämns i kristenrätten, något som i så fall pekar på möjligheten att den kan vara byggd redan under 1100-talets första hälft.

Inga senmedeltida arbeten eller ändringar har hittills varit kända, framförallt i brist på källmaterial. Med tanke på Foss kyrkas goda ekonomi under medeltiden är det högst sannolikt att det fortlöpande har skett både mindre och större reparationer, kanske också ombyggnader, för att hålla kyrkan i gott skick och för att anpassa den till eventuellt förändrade krav, men i vilken mån detta berört själva kyrkobyggnaden eller dess inredning har vi alltså hittills inte haft några uppgifter om. En datering i samband med de nu genomförda dokumentationerna pekar dock på en större reparation i och/eller i anslutning till taket 1465-1466.

1670 byggdes sakristian. Den stora ombyggnaden, som gav byggnadskroppen dess nuvarande form, skedde 1733-34. Den inleddes egentligen året innan, 1732, då ett vapenhus i sten byggdes i väster, och sannolikt också en västingång togs upp in i kyrkan. 1733-34 fortsatte arbetena med att man rev triumfbågen och korets murar, och koret breddades till långhusets bredd och med en tresidig plan. Kyrkans längd var dock densamma. Vidare murades två äldre ingångar i den

västra delen igen och den nuvarande västporten togs upp. De nuvarande stora fönsteröppningarna togs också upp, och kyrkan fick ett välvt innertak. Med största sannolikhet fick kyrkan då också ett trägol på golvbjälkar, upplagda på stenplintar.

1754 byggdes ett träorn ovanpå vapenhuset. Denna tornkonstruktion och vapenhuset ersattes 1878 av det nuvarande tornet, möjligen med återanvändning av en del stomvirke.

1890-91 skedde en renovering som bl a innebar att 1700-talets takvalv ersattes med ett nytt, och flera delar i interiören förnyades. Bl a byttes golvbjälklaget.

Basfakta om dokumentationsprojektet

Bakgrund till dokumentationen.

Foss kyrka renoverades invändigt under tiden från senhösten 2003 fram till hösten 2004. När renoveringen påbörjades var inte avsett att genomföra några arbeten som skulle frilägga äldre strukturer, murverk eller kulturlager i kyrkan, varför ingen djupare dokumentation var inplanerad. Det visade sig dock när arbetena inletts att golvbjälklaget skulle komma att bytas ut, och att markytan därunder skulle friläggas.

Dokumentationen av de synliga murresterna och stenarna inleddes omedelbart, och genomfördes i månadsskiftet januari-februari 2004, med enstaka senare kompletteringar. Det var dock uppenbart att frågor kring kyrkans tidiga historia, som exempelvis golvnivåer, inte kunde belysas om man inte också företog någon form av grävande dokumentation i kyrkan. Därför genomfördes även en arkeologisk förundersökning. Denna redovisas i särskild rapport (Bohusläns museum rapport 2006:1). För själva renoveringsarbetena redogörs i en tidigare rapport (Bohusläns museums rapport 2004:55).

Bilder från den arkeologiska undersökningen. Nedan t v den större undersökningsytan på norrsidan, strax framför läktaren.

Nedan t h den mindre undersökningsytan inne under läktaren på sydsidan.

Tid

Dokumentationer ovan mark genomfördes huvudsakligen i januari-februari 2004, med kompletterande återbesök senare fram till kyrkans återinvigning i oktober 2004. Den arkeologiska förundersökningen genomfördes 13-19 april 2004. Dokumentationsmaterialet bearbetades sedan under vintern 2004-2005 men har inväntat den dendrokronologiska analysen innan det nu slutligen presenteras.

Beställare

Foss – Krokstad kyrkliga samfällighet har varit beställare av såväl den arkeologiska förundersökningen som övrig dokumentation. För att bekosta den arkeologiska delen av dokumentationsarbetet, insamlades även en del frivilliga medel.

Tillstånd

Dokumentationer ovan mark i enlighet villkor i tillståndsbeslut för renoveringen från Länsstyrelsen daterat 2003-10-24.

Kyrkan under pågående renovering, då trägolvet avlägsnats (utom mittgången) men det gamla bjälklaget ännu ligger kvar. Hela bjälklaget höjdes till korgolvets nivå.

Alla höjdangivelser i dokumentationen är angivna i förhållande till kyrkans nuvarande golvyta, så som den blev efter renoveringen.

Tidigare dokumentationer

Tidigare dokumentationer i Foss kyrka.

Förra gången markytan var frilagd helt var 1890-91, och på ett mindre parti 1931.

Det golvbjälklag som nu bytts ut, lades in 1890-1891, och i samband med detta finns lokala noteringar om flera gravkamrar under koret, med kistor i. Dessa gravkamrar fylldes då igen. Någon egentlig dokumentation företogs inte.

I samband med en golvreparation i närheten av predikstolen på norrsidan 1931, gjordes också en dokumentation. Man iakttog då dels överdelen av murarna till två gravkamrar, samt murrester som tolkats som det medeltida långhusets östgavel. Några egentliga utgrävningar företogs inte (Gardell 1931).

Tidigare dokumentationer i bohuslänska medeltida kyrkor

Avgränsningen till landskapet Bohuslän i detta refererande sammanhang motiveras av att kyrkorna i landskapet inte hörde samman med den kyrkliga organisationen i Sverige förrän 1658. Hur mycket denna nationsgräns egentligen spelat roll inom den medeltida kyrkan i nordnorden kan naturligtvis diskuteras, men den utgjorde i just detta fall också gränsen mellan två stift, Oslo och Skara.

Vid ett mindre antal tillfällen har det gjorts undersökningar under golv i medeltida Bohuslänska kyrkor. Skee kyrka undersöktes ut i samband med restaureringen 1923-24 (Forssén 1926). Undersökningar företogs också i Solberga 1926 (Ericsson & Lindberg 1927), Bro 1937-38 (Hallbäck 1937), i Håltå 1950 (Roth 1950), i Bottna 1964-65 (Lundberg 1965) och i Herrestads kyrka 1972 (ritning i Bohusläns museums arkiv) i samband med deras renoveringar. I ytterligare några har observationer gjorts i samband med golvarbeten.

Ingen av dessa undersökningar kan karaktäriseras som fullständiga arkeologiska undersökningar eller utgrävningar. Man har framförallt sökt efter spår av ursprungliga planlösningar, golvmaterial etc, samt i Skee också tillvaratagit alla ben från tidigare begravningar inne i kyrkan, vilka sedan återbegravts ute på kyrkogården.

Mer systematiska arkeologiska undersökningar har företagits i Dragsmarks kyrka 1897 (Berg 1900), i Vårfrukyrkan (invid Stenkyrka kyrka) på Tjörn 1964 (Pettersson 1966), samt i Bokenäs gamla kyrka 1975 (Andersson 1976).

Det dokumenterade materialet har i huvudsak handlat om kyrkornas tidigare planlösningar och byggnadshistoria, om tillvaratagna lösfynd (t ex mynt) och om de gravar som undersökts. Mindre har ägnats frågeställningar om byggnadstekniska detaljer. Alla de nämnda kyrkorna är stenkyrkor från 1100- och 1200-tal. Inga rester av eventuella föregångare i trä har påträffats, och man har förmodligen inte sökt efter andra lämningar på samma plats, t ex äldre kulturlager som kan ha föregått kyrkan.

Inmätningar av t ex planlösningar eller noteringar av enstaka iakttagelser har gjorts vid ett flertal tillfällen på enstaka kyrkor, såväl i samband med att någon skrift (monografi) tagits fram om den enskilda kyrkan, eller i samband med renoveringsarbeten på kyrkorna. I de senare fallen återfinns materialet i ATA eller i Bohusläns museums arkiv, topografiskt sorterat. I ATA finns också den kyrkoinventering från 1830 som i flera fall (dock inte alla) innehåller sådana

måttuppgifter att äldre planlösningar helt eller delvis kan rekonstrueras. Någon särskild sammanställning av planlösningar för Bohuslänska medeltidskyrkor har inte gjorts inför dokumentationen i Foss. Inte heller finns någon systematisk översikt över medeltidskyrkor i hela landskapet gjord, vare sig översiktlig eller djupgående. Enstaka kyrkor är dokumenterade i serien Sveriges kyrkor. Sockenkyrkoprojektet, som har publicerat genomgångar av grannlandskapen Halland, Västergötland och Dalsland, har nyligen lagts ner, innan genomgången av Bohuslän var klar.

2. DOKUMENTATION AV SYNLIGA MUR- RESTER MM

Frågeställningar

Källmaterialet rörande ombyggnaden 1733-1734 ger en del information om kyrkans tidigare utseende, liksom även dokumentationen 1931. Man vet att kyrkan hade nord- och sydportal, men inte västportal, och att den hade ett smalare kor. Något uttömmande svar på frågan om **östpartiets ursprungliga planlösning** fanns dock inte. Inte heller om det fanns medeltida murverk i den nuvarande östra korväggen. De exakta lägena för de tidigare nord- och sydportalernas placering var inte heller kända.

Vidare finns en arkivuppgift om en ombyggnad i koret 1605. Enligt kyrkoräkenskaperna detta år så *"är utgivet för kalk, tegelsten och muremäster, som visligaste låtit nedertaga sanghusstian och uppmurat en slätt mur in på gaveln på östra änden av kyrkan"* (Rydstrand 1971). Exakt vad detta innebar är oklart. Sanghus är detsamma som koret, och en sanghusstia bör syfta på en sakristia anordnad inne i sanghuset (koret), eller möjligen på dess utsida. En teoretisk möjlighet är att kyrkan haft en absid, vilket några kyrkor i mellersta Bohuslän har eller har haft, och att det senare inretts en sakristia i denna, men att allt detta revs 1605, och att omnämnandet av att man *"uppmurat en slätt mur"* skall ses i kontrast mot den rundade väggen på en eventuell absid. Att söka **spår efter en eventuell absid** har därför också varit aktuellt.

Frågan om kyrkans datering har inledningsvis nämnts. Att söka **stöd för en säkrare datering** har också varit en frågeställning.

Vidare att göra **iakttagelser kring själva byggnadssättet**, hur stenar varit huggna, nivåer för grundmurar och sockelskift, eventuella puts- eller kalkningsspår mm.

Även också **detaljer i kyrkans tidigare byggnadshistoria**, som golvnivåer, golvmaterial etc, anläggandet av gravkamrar, förekomst av begravingar inne i kyrkan etc.

Iakttagelser

Inledning

När kyrkans trögolv var borttaget kunde flera iakttagelser göras. I marken under golvbjälklaget ligger dels ett flertal löst liggande stenar, dels ett antal murpartier och dels ett antal stenplintar som upplag för golvbjälkarna. Under mittgången

samt under södra bänkkvarteret återfanns också flera löst liggande skelettdelar, varav minst fyra kranier, samt delar från likkistor. Under mittgången finns flera fördjupningar som utgör rester av gravkammare, helt eller delvis sammanrasade. Under korgolvet finns två större gravkammrar med väggar bl a av murad sten. På flera platser, främst under och kring mittgången, finns ben från tidigare begravningar liggandes i oordning. Vissa ben förefaller tidigare ihopsamlade. Här finns också kistplankor, några med beslag.

Inga stenar, ben eller kistrester har avlägsnats från grunden. De slåthuggna stenar som beskrivs nedan har samlats ihop och lagts på ett och samma ställe, i anslutning till den inspektionslucka som anordnades i samband med renoveringen. Vad som däremot tagits tillvara är några av de äldre bänkdörrar som återfanns som blindbotten i korgolvet. Dessa är av en karaktäristisk 1600-1700-talstyp och kan antingen vara en bänkinredning från före 1730-talet, eller också den som sattes in i samband med ombyggnaden 1733-1734.

Löst liggande sten, samt sten i plintar.

- Bland de löst liggande stenarna finns flera med en sida vit av kalk eller kalkbruk. Några av dessa är jämnt huggna i ytan och med avjämnade kanter, andra endast tuktade. De har uppenbart ingått i kyrkans äldre murverk. Några motsvarande stenar återfinns också sekundärt använda i golvet's stenplintar eller i murarna kring gravkammrarna i koret. Några av de jämnare huggna stenarna har dessutom två jämnhuggna ytor, och har alltså suttit i något eller några av kyrkans hörn.

Sammantaget får man bilden av att murarnas hörn haft mer jämnt huggna kantkedjor, nära nog kvaderhuggna, medan de fria murytorna har haft kluven och tuktad sten. Detta motsvarar ett byggnadssätt som är gängse i flera romanska kyrkor i Bohuslän (exempelvis Skee kyrkas långhus, Bärfendal).

- Två av dessa stenar har också en svagt välvd sida (konkavt välvd), vilket visar att de suttit i ett valv. Om man slår ut valvbågens bredd från de båda stenarnas välvning så har den varit mellan 2,5 och drygt 5 meter bred. Det ligger en stor osäkerhetsfaktor i beräkningen när man utgår från rundningen på två enstaka stenar, men ett medelvärde motsvarar en valvbredd på 3,8 meter. En valvbredd i den storleksordningen stämmer väl med övriga iakttagelser i fråga om planlösningen.

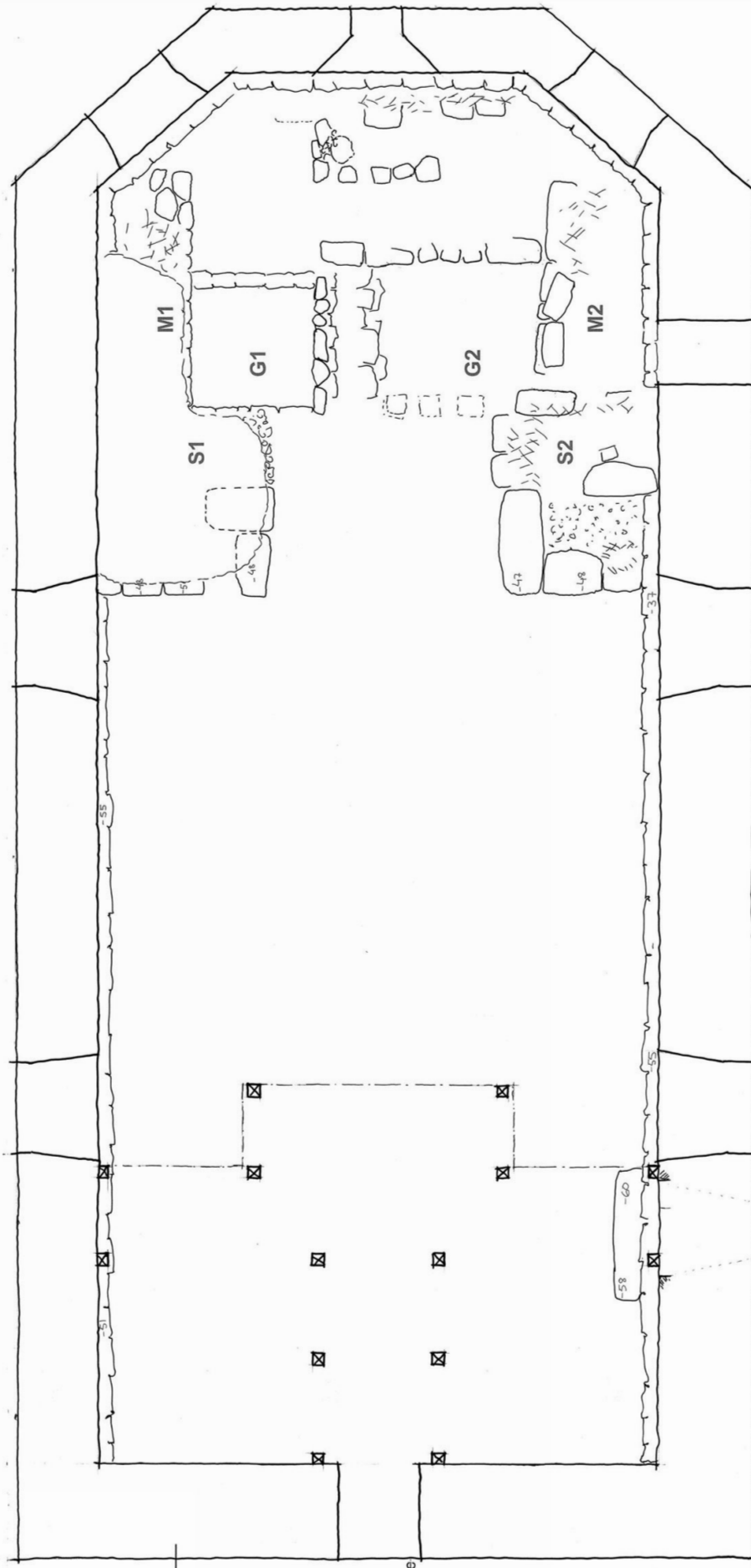
Tolkningsförslag är att stenarna tillhört triumfbågen, vilket i så fall bekräftar att det funnits en triumfbåge med en bredd på knappt 4 meter mellan långhus och kor.

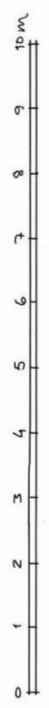
Till vänster: De två svagt välvda stenarna, för fotografieringen uppställda på varandra, som kan härröra från en triumfbåge. De har dock troligen inte suttit direkt invid varandra. Båda stenarna uppvisar också det kalkskikt som nämns i texten.

Nedan: Exempel på hur gammal mursten, jämnt huggen och troligen medeltida ursprung, sedan 1733 återanvänts som plintar för golvbjälklaget.

BOHUSLÄNS MUSEUM Box 403, Museigatan 1 S-441 19 Uddevalla Tel. 0522-66900 Fax. 0522-66902		Foss kyrka, plan PASTORATSBETEKNING Foss 18:1	
KOORDINATSYSTEM MÅLSTYCKEN RITNINGS TB		ORT, BOKEN MUNKEDAL, FOSS	KOMMUN MUNKEDAL
RITNINGS TB		SKALA 1:50	LANDSKAP BOHUSLÄN
RITNINGS TB		ÅRSRÖK 2004	AV TOMAS BERANDT

Dokumenterade murrester inritade i kyrkans plan. Höjdmått är angivna i centimeter under nuvarande golvnivå inne i kyrkan. Planritningen utgår från den byggritning som användes vid kyrkans renovering, med korrigerig av väggjocklekarna, där det framgår att korväggarna är tunnare än de övriga väggarna. Skalan anpassad till sidformat.

- Flera av de jämhuggna stenarna har rester av flera lager vitkalkning på sina synliga sidor. På triumfbågsstenarna finns också röda färgstänk. Däremot finns inga putsrester på stenarna. Den röda färgen har inte analyserats.

Kyrkan bör alltså invändigt ha varit vitkalkad direkt på stenen, men inte haft någon tjockare invändig puts. De röda färgfläckarna förefaller vara för oregelbundna för att ha ingått i något måleri på väggen, tolkningen är att det är stänk från innertak, taklist eller någon takbjälke.

Fasta murpartier

- Snett nedanför predikstolen finns på norrsidan ett större stenparti (S1) med en pågjutning av cement eller betong samt asfalt. Stenpartiet är ca 3,3 meter långt och omkring 1,6 m brett. Mot mittgången består stenpartiet av småsten, och på dess västsida ligger några jämnt huggna stenar. Stenpartiets östra sida utgör samtidigt del av den ena sidan i den norra gravkammaren (G2).

På södra sidan finns ett motsvarande stenparti (S2). Det är mer oregelbundet

Ovan: Bland de lösa stenfragmenten återfanns också denna sten, med ett inhugget spår, troligen för infästning av en järnkramla, ett gångjärn eller motsvarande. Inga ledtrådar fanns till stenens ursprungliga placering.

Stenpartiet S1 på norrsidan. Stolpen invid väggen är predikstolsfoten. Det pågjutna partiet i mitten, till vänster skymtar de plana stenar som kan härröra från ett stengolv.

Stenpartiet S2 på sydsidan. De löst utlagda tegelstenarna kommer från ett 1890-tals kaminfundament, de råkar dock vara placerade ungefär där som ett eventuellt sidoaltare kan ha funnits. De släta golvhällarna syns i facket t h om teglet samt närmast i bild, med tre sentida stenplintar ovanpå.

De stora stenarna i bild är ovansidan av murpartiet M2, som bör vara det gamla korets sydmur. De har dock förskjutits något i sidled. Till vänster om muren är gravkammaren G2, delvis igenfylld.

än på norrsidan, men har ungefär samma mått. Ovanpå detta fanns ett sentida fundament (1800-tal) för en kamin i tegel, sten och murbruk, som avlägsnades. Väster om stenpartiet ligger några plana stenhällar. Mot mittgången ligger några staplade stenar som har fungerat som plintar för golvbjälklaget.

Tolkningsförslaget är att detta rör sig om resterna efter östra långhusväggen med triumfbågsöppningen. Långhuset bör då ha haft en invändig längd på drygt 18 meter. Triumfbågens bredd, mätt utifrån avståndet mellan de båda stenpartierna blir ca 4,0 – 4,2 m. Det överensstämmer ungefärligen med medelvärdet på en tänkbar triumfbågsbredd utifrån de lösa stenfynden (3,8 m).

- På korets norra resp södra sida finns två murrester, (M1 resp M2) som vardera är omkring fyra meter långa. De slutar ca 2 meter från östväggen. Den norra (M1) är rak och jämn, medan den sydliga (M2) är ojämn och med de översta stenarna liggande löst och delvis nedrasade.

Detta är med största sannolikhet rester efter de äldre korväggarna, före 1733. Den sydliga muren (M2) är påtagligt sned i förhållande till kyrkans längdriktning, förmodligen har den rasat något i sin västliga del. Koret bör ha haft en invändig bredd på ca 6,5 m.

- 80-90 cm innanför korets östvägg finns tre stenar, i nivå med markytan, samt en kalkbruksrest som i sin utbredning är ungefär lika stor som de övriga tre stenarna.

Tolkningsförslaget är att detta är ett sockelskift från östra korväggen före 1733. Om man antar ett förhållande mellan sockelskift och väggliv på samma sätt som på långsidorna, skulle det innebära att östväggens insida tidigare varit omkring 50 cm innanför det nuvarande. Eftersom de nuvarande korväggarna är tunnare än långväggarna (ca 1,20), skulle det innebära att den äldre korväggen hade en tjocklek av 1,70, dvs ungefär samma tjocklek som långväggarna. Koret bör ha haft en invändig längd på 5,75 m.

Gravkamrar

- Under korgolvet, finns två nu delvis igenfyllda gravkamrar. Den norra (G1) har jämna sidor inåt och är ca 2,2 m i fyrkant, djupet okänt. Den är igenfylld upp till -110 cm. Väggarna är invändigt vitkalkade. Norra och västra väggarna i gravkammaren utgörs av det gamla korets nordvästra innerhorn, med överkanter på -52 och -54 cm. Åt söder en mur vars överkant ligger på -47 cm, och åt öster en mur vars överkant är betydligt lägre, -74 cm.

Den södra (G2) har betydligt ojämnare sidor och är något bredare, drygt 3 meter, men har ungefär samma längd. Sydsidan och en mindre del av dess västsida utgörs av det gamla korets sydvästhörn, i norr en ojämn mur som samtidigt utgör avgränsning mot den norra gravkammaren, och i öster en någorlunda jämn mur med en överkant på ca -55 cm. Gravkammaren är mycket ojämnt igenfylld till ungefär -100/110 cm. Här finns också enstaka synliga trädelar från likkistor. I

Ovan: Den norra gravkammaren G1, rakt fram i bild avgränsat av stenpartiet S1, dvs den gamla triumfbågsmuren, och till höger av murpartiet M1, dvs norra kormuren. Den avgränsas från den intilliggande gravkammaren G2 (t v) genom den mindre mur som skymtar under den vänstra golvbjälken i bild.

Nedan: Begravningar i kyrkor-nas golv var vanliga från medeltid och fram till 1800-talets början. Därför finns i de flesta gamla kyrkor såväl fritt liggande ben som jordbegravningar nere under kyrkgolven. Så även i Foss.

kammarens västsida finns några stenplintar, upplag för träbjälklaget, som delvis står på igenfyllningen, med påföljd att någon plint sjunkit ned när fyllningen sjunkit samman.

Gravkammarna fylldes igen vid 1800-talets slut, kanske vid kyrkans renovering 1890-1891 utan att någon särskild undersökning gjordes. En iakttagelse om en av dessa gravkammrar beskrivs i ett brev till Riksantikvarien 1930:

"Omkring 1865 undergick Foss kyrka i Bohuslän en mindre reparation, hvarvid nytt korgolv inlades. Då det gamla korgolvet bröts upp var jag såsom liten pojke närvarande och fick då se, att en gravkammare, som förut ej var känd, upptäcktes. Om jag ej missminner mig förvarades där 3 stora likkistor och 2 mindre, vari barn efter Fältmarschalken Ascheberg förvarades, som angavs på silverplåtar å varje kista. Alla liken voro balsamerade och väl bibehållna och klädda i guld- och silverstickade svepningar. Det nya korgolvet lades sedan in, utan att något gjordes för att gravkammarens bevarande..." (Franck 1930)

Gravkammarna bör vara anlagda före 1730-talet, eftersom deras placering helt överensstämmer med det gamla korets murar. Deras äldsta tänkbara ålder är osäker, men de bör ha nyttjats av medlemmar i familjerna von Ascheberg, Liljehök och Köhler (Gardell 1931).

Sockelskift

Med sockelskift avses här de avjämnande murningsskift som ligger ovanpå de kallmurade grundmurarna. Ovanpå sockelskiftet har sedan den egentliga väggen byggts upp. Sockelskiftet sticker ut något från vägglivet.

- På insidan av kyrkan löper utmed hela innerväggen ett sockelskift, som sticker ut mellan 20 och 40 cm från vägglivet. Ovansidan på skiftet ligger på mellan -40 och -55 cm. De översta stenarna ligger löst, är uppstaplade på de egentliga sockelskiftet, och har utgjort upplag för golvbjälklaget.

Vid den arkeologiska undersökningen frilades på norrsidan ett parti av grundmurens översta del, ner till sockelskiftets nederdel, som ligger på -90/95 cm. De stenar som låg i förband med muren hade en övre nivå på omkring -70 cm.

Det sockelskift som är synligt i norra kormuren M1, dvs norrsidan av gravkammaren G1 är inte lika uppenbart uppdelat i stenar som ligger i förband med muren och inte. Dess undersida ligger på -98 och dess ovansida på -53 cm.

Sockelskiftet är inte synligt utvändigt på Foss kyrka, eftersom marknivån går så pass högt på utsidan.

Sockelskift invid sydväggen. (På det egentliga sockelskiftet ligger en rad men mindre sten och tegelsten som upplag för golvbjälkarna).

Öppningar

- Ingångarna i norr och söder är kända från ombyggnaden 1733-1734, man vet att de sattes igen då. Det exakta läget var dock inte känt.

Eftersom innerväggarnas puts sitter kvar, var man beroende av småskador i putsen nära golvet för att kunna iakta spår av ingångarna. På norrsidan kunde inga säkra iakttagelser göras, medan det på sydsidan finns tydliga skarvar som

visar var ingången varit. De västra dörrposten är belägen 3,5 m från västmuren, där en släthuggen hörnsten kan skymtas. Den östra dörrposten finns 5,3 m från västväggen, dvs en invändig smygbredd på ungefär 1,8 m (se ritning).

Det visar sig att de yttersta av läktarens pelarpar, de som står invid ytterväggen, råkar vara placerade ungefär där dessa ingångar varit belägna, och om man idag föreställer sig den sydliga och nordliga ingången som placerad mellan dessa pelarpar, så stämmer det ungefär med hur det har varit.

Golv och golvnivåer

- På några ställen ligger flata stenar i marken, vilka med all sannolikhet härrör från ett äldre stengolv. På stenpartiet S1:s västra sida syns några flata stenar med jämna kanter. Stenpartiet är dokumenterat också 1931, före pågjutning, och man kunde då se mer av de två stenarna närmast mittgången. Deras kontur har streckats in på ritningen. Nivån är mellan -48 och -51 cm.

I västkanten av stenpartiet S2 ligger två någorlunda plana stenhällar, ca 80 cm breda och en respektive två meter långa. Hällarnas tjocklek är 20-30 cm. Mellan den mindre hällen och ytterväggen ligger i samma nivå en mindre sten. Nivån är -47/-48 cm. Stenarna ansluter väl till ytterväggens sockelskift, ca 10 cm under dess översida.

Tolkningsförslag: Dessa hällar invid S1 och S2 pekar mot ett stenlagt golv, en knapp halvmeter under nuvarande golv.

- I anslutning till sockelskiftet innanför läget för den igensatta sydporten ligger ytterligare en större stenhäll, knappt 2,5 meter lång och ca 80 cm bred. Nivån är mellan -58 och -60 cm, dvs ca 10 cm lägre än den ovan nämnda golvnivån. Stenen ligger dock på samma sätt i förhållande till omgivande mark.

Tolkningsförslag: Hällen hör med all sannolikhet till samma golv, ett golv som då antingen kan ha lutat en aning eller så har sättningar skett.

- Vid den arkeologiska undersökningen återfanns golv på mycket lägre nivå: Ett jordgolv på ca -90/95 cm under och strax ovanför detta på -85/90 cm återfanns rester av ett trägolv, med plankor på bärlinor i direkt kontakt med jord. Ytterligare en tänkbar golvnivå finns på omkring -74 cm. Östra överkanten på den norra gravkammaren (G2) i koret ligger på denna nivå, liksom en del av marknivån invid denna. Det finns också kalkskikt, vilket möjligen skulle kunna härröra från kalkbruksgolv, men utbredningen av kalken visar att den sannolikt har samband med de underliggande gravarna.

Om detta speglar en successiv höjning av golvnivåerna, får man följande kända golvnivåer:

1. Jordgolv: -90 cm
2. Trægolv: - 85 cm
3. Okänt golvmaterial (höjd vid gravkammare G2:s östmur): -74 cm
4. Stengolv: -50 cm
5. 1700/1800-talets trägolv på plintar och golvbjälkar: -10 cm
6. Nuvarande golv: +/- 0 cm

Ovan: Mellan bjälkarna syns de golvhällar som finns framför stenpartiet S1 (den gamla trimfbågmuren), delvis täckta av den sentida pågjutningen.

Ovan. Vid den arkeologiska undersökningen frilades bl a rester av ett trägolv, synligt i bildens mitt (mörkbrunt). De omgivande stenarna hör till sockelskift och grundmurens överdel, det svarta nedtill är jord.

Altare

- Rakt under nuvarande altaret finns en del stenar i marken, liggandes ungefär i fyrkant, dock skadat i söder. De ansluter till det äldre sockelskiftet innanför östra korväggen.

Tolkningsförslaget är att de hör samman med fundamentet till ett äldre stenaltare. Antingen är stenarna del av själva fundamentet, eller så är de de golvstenar som legat runt altarbordet, vilket är mer troligt eftersom altaret annat skulle ha varit nära 2,5 meter brett. Altaret har stått invid östväggen.

På marken intill ligger löst ett brottstycke murverk av tegel, ett ytterhorn, troligen tillhörigt ett murat altare, dock ej medeltida av teglets utseende att döma.

- De plana stenar och hällar, troligen från golv, som ligger framför (på västsidan) om stenpartierna S1 och S2, omramar åtminstone på sydsidan en rektangulär yta, omkring 1x1,75 meter. Ytan saknar motsvarande släta hällar, är i stället fylld med småsten och jord. Eftersom ytan på norrsidan nu är övergjuten, finns bara noteringen från 1931 att tillgå, men den sten som då ritades in, ligger i ett motsvarande läge som på sydsidan, och det är troligt att det även här finns (har funnits) motsvarande icke stenlagda yta.

En tolkningsmöjlighet är att detta är läget för två sidoaltare. Stenhällarna har då legat i golvet, runt altarna. Det skulle exempelvis kunna ha varit ett Mariaaltare på norrsidan och ett för kyrkans skyddshelgon Johannes Döparen på sydsidan.

Dendrokronologisk provtagning

- I anslutning till renoveringen av kyrkan kom också en dendrokronologisk provtagning att göras. Den utfördes våren 2005 av Alf Bråthen. Provtagningarna skedde från kyrkvinden, på en takstolstass, en snedsträva samt ett remstycke, i kyrkans nordvästra del. Protokollet är daterat 2005-04-11 och visar årtal för de yttersta årsringarna 1448, 1465 samt 1465. Detta tolkas av Bråthen som virke fällda vintern 1465-1466. Formningen har sedan skett i färskt/svagt upptorkat virke, och dessa delar i takkonstruktionen bör därför vara jämnåriga med murkrönet.

Skall detta tolkas som kyrkans byggnadsår? Det är tveksamt om Foss kyrka, med sitt smalare kor, triumfbåge och med ingångarna i norr och söder samtidigt som västingång saknas, skulle vara byggd så sent som 1466. Däremot är det uppenbart att det har skett ett större byggnadsarbete då, med nytt taklag och med någon form av murningsarbeten i murkrönet. Exempelvis är det tänkbart att murkrönet höjts på, kyrkans murar är förhållandevis höga, även om man inte upplever det idag då golvet invändigt är högre än det var under medeltiden. Det kan också röra sig om en större murverksreparation, sådana är kända från andra kyrkor, exempelvis i Bärfendal 1725 då hela sydväggen murades om.

Mot denna bakgrund är en murverksdokumentation önskvärd i den händelse murverket skulle friläggas vid omputsning.

Sammanfattning av iakttagelser

Kyrkan har haft en planlösning av den typ som var vanlig under 1100- och början av 1200-talet, med rektangulärt långhus och ett smalare rektangulärt kor. Dessa har varit skilda åt genom en triumfbåge, med en bredd på knappt 4 meter. Långhusets bredd var densamma som idag, längden drygt 18 m. Korets bredd har varit ca 6,5 m, längden knappt 6 m. Det innebär ett kor som är bredare än det är långt, vilket är ovanligt, men det finns en viss osäkerhet i måtten. Koret bör i alla fall betraktas som nära nog kvadratisk. En fråga som inte kunnat belysas är om kyrkan varit absidkyrka. Rester efter grundmurar till en eventuell absid skulle i så fall finnas under sakristians golv, vilket inte har varit frilagt.

Ingångarna i norr och söder var belägna ungefär där läktarens pelare invid ytterväggen är placerade. Västingång har saknats.

Eftersom östra korväggen är smalare (1,20) än långväggarna (1,60 – 1,75), och eftersom det finns rester efter ett sockelskift tillhörigt en tjockare vägg, kan man anse det belagt att denna vägg är från 1733-1734, liksom övriga delar i koret.

Kyrkan har haft flera olika golv. Den äldsta iakttagna golvnivån ligger ca 90 cm under nuvarande golv. Den senaste golvnivån som var i direktkontakt med mark var den som fanns fram till 1733, och var belägen ca 50 cm under nuvarande golv. Det har haft stenläggning åtminstone på vissa platser, men om det har gällt också hela golvet, eller om det har varit en blandning av trägolv och stengolv, är oklart.

En dendrokronologisk datering till 1466 av takstolsdetaljer ställer frågor om kyrkans ålder och om senare byggnadsarbeten.

Uddevalla i december 2005

Tomas Brandt, antikvarie

Källor, tryckta

Berg, Wilhelm, 1900: *Dragsmarks kloster: Undersökningen. Ur: Bidrag till kännedom om Göteborg och Bohusläns fornminnen och historia.* Göteborg.

Emanuelsson, Anders. 2005. *Kyrkojordens och dess ursprung. Oslo Biskopsdöme perioden ca 1000 – ca 1400.* Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs Universitet 44. Göteborg.

Lundberg, Erik, 1965, *Undersökningar i Bottna kyrka 1965. Ur Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1965.* Uddevalla.

Pettersson, Johan, 1966: *Vor Frue Kircke,* Uddevalla.

Rydstrand, Sven, 1971: *Foss kyrka i Bohuslän. En studie från medeltid till nutid.* Munkedal.

Røde Bok, Biskop Eystein Aslakssons jordebok för Oslo stift. 1879. Christiania.

Äldre Borgartings Kristenrett, ur: Norges gamle Love indtil 1387, Förste bind, Norges Love ældre end Kong Magnus Haakonsöns Regjerings-Tiltredelse i 1263. Christiania 1846.

Sturluson, Snorri, 1994: *Nordiska Kungasagor.* 3, i övers av Karl G Johansson. Del III Haraldsönernas saga. Partiet om Eysteins död sid 278-279. Stockholm.

Otryckta

Anderberg, A E. 1906: *Rapport till kronolänsmannen i Tunge härad om grävningsarbeten för pannrum under korgolvet i Svarteborgs kyrka 1906.* ATA dnr 978/06.

Andersson, Lars B 1976: *Grävningsrapport från Bokenäs gamla kyrka 1976-03-22.* Bohusläns museums arkiv, dnr 372/76.

Ericsson, Sigfrid och Lindberg, John 1927: *Undersökning i Solberga kyrka 1926.* ATA dn 610/27.

Franck, H W. 1930: *Brev till Riksantikvarien mm Herr Prof S Curman, 1930-09-15.* ATA dnr 3577/30.

Gardell, Sölve, 1931. *Rapport 1931-06-10 från omläggning av golv i Foss kyrkas kor.* ATA, dnr ?

Roland, Anders 1919: *Berättelse över konservering samt Berättelse över undersökningar i Ljungs gamla kyrka.* ATA dnr 1131/19.

Roland, Anders 1918; *Rapport från undersökningar i Resteröds kyrka.* ATA dnr 45/1919.

Roth, Stig 1950: *Rapport från undersökning i Håлта kyrka.* ATA dnr 3339/51

Internetpublicering

Inventering av kyrkor i Göteborgs stift 2002-2005, Munkedals kommun. Utförd av Bohusläns museum. Publicerad i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (www.bebyggelseregistret.se).

Opheim, Bente, 1996: *"Med stønad frå frendar og venner. Slektskap og venskap som partidannende faktorar i den norske innbyrdesstriden 1130-1208."* Hovudoppgåve Historisk institutt, UiB, November 1996. Publicerad på internet (<http://www.ub.uib.no/elpub/1996/h/506003/>) genom Støttetjenesten for elektronisk publisering (STEP) (<http://www.ub.uib.no/elpub/>).

